

دانشگاه اسلامی شهر
۱۳۷۸

برگزیده مقالات اولین و دومین همایش ملی

کاربرد تحلیل‌های علمی در استان سنجش و مرمت میراث فرهنگی

به کوشش: مهدی رازانی و بهرام آجورلو

۱۳۹۱-۱۳۹۲

برگزیدهی مقالات اولین و دومین همایش ملی
کاربرد تحلیل‌های علمی در باستان‌سنجی و
مرمت میراث فرهنگی

دانشگاه هنر اسلامی تبریز
(۱۳۹۱-۱۳۹۲) اردیبهشت ۲۶ و ۲۵

به کوشش
مهندی رازانی و بهرام آجورلو

دانشگاه هنر اسلامی تبریز

۱۳۹۳

سروشناسه	:	همایش ملی کاربرد تحلیل‌های علمی در باستان‌سنگی و مرمت میراث فرهنگی
	:	(نخستین: ۱۳۹۱؛ تبریز)
عنوان و نام پدیدآور	:	برگزیدهی مقالات اولین و دومین همایش ملی کاربرد تحلیل‌های علمی در باستان‌سنگی و مرمت میراث فرهنگی... / به کوشش مهدی رازانی، بهرام آجورلو.
مشخصات نشر	:	تبریز: دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ۱۳۹۳،
مشخصات ظاهری	:	۴۱۵ ص: مصور (زنگی)، جدول، نمودار؛ ۲۹x۲۲ س.م
شابک	:	978-600-93946-8-5
وضعیت فهرست نویسی	:	فیپا
موضوع	:	باستان‌سنگی -- ایران -- کنگره‌ها
موضوع	:	آثار فرهنگی -- ایران -- نگهداری و مرمت -- کنگره‌ها
شناسه افزوده	:	آجورلو، بهرام، ۱۳۵۴ - گردآورنده
شناسه افزوده	:	رازانی، مهدی، ۱۳۶۳ - گردآورنده
شناسه افزوده	:	همایش ملی کاربرد تحلیل‌های علمی در باستان‌سنگی و مرمت میراث فرهنگی
	:	(دومین: ۱۳۹۲؛ تبریز)
رده بندی کنگره	:	۸۱۳۹۳۵/۷۵/۷CC
رده بندی دیوبی	:	۹۳۰/۱۰۲۸
شماره کتابشناسی ملی	:	۳۷۵۶۵۵۲

برگزیدهی مقالات اولین و دومین همایش ملی کاربرد تحلیل‌های علمی
در باستان‌سنگی و مرمت میراث فرهنگی دانشگاه هنر اسلامی تبریز
۱۳۹۱-۱۳۹۲

مهدی رازانی و بهرام آجورلو (به ویرایش)

ناشر: دانشگاه هنر اسلامی تبریز، نشر الکترونیک

نوبت چاپ اول: ۱۳۹۳

تعداد صفحه و قطعه: - وزیری

امور فنی و نظارت بر آماده سازی: مؤسسه فرهنگی میراث مهر آفرین
(با همکاری: سحر احمد خان بیگی، نگار کاظمی پور و سمیرا جعفری)

تبریز، خیابان آزادی، میدان حکیم نظامی، صندوق پستی، ۵۱۳۸-۴۵۶۷

کد پستی: ۵۱۶۴۷۲۶۹۳۱؛ تلفن: ۰۴۱(۳۵۴۱۹۹۷۰)

research@tabriziau.ac.ir

فهرست مندرجات

پیشگفتار

بیانیه‌ی تبریز

بخش اول: برگزیده‌ی مقالات باستان‌سنگی

- نشر القائی اشعه‌ی ایکس القائی پروتون (PIXE)
روشی غیرتخریبی برای تجزیه و تحلیل مواد در باستان‌سنگی
مسعود باقرزاده کثیری
۱-۱۶
- منشاء‌یابی اُب‌سیدین‌های یافته‌شده از کاوش تپه بونو خدا آفرین آذربایجان
به روش PIXE
سمیه نوری، کمال الدین نیکنامی، بهرام آجورلو، محمد علی‌زاده سولا
۱۷-۳۵
- فرآیند گذار از عصر مفرغ به عصر آهن بر اساس مطالعات آزمایشگاهی
سفال‌های تپه سگزآباد دشت قزوین
حسن طلایی، احمد علی یاری
۳۷-۵۷
- تحلیل داده‌های سنجش از راه دور (ژئوماتیک) در بررسی‌های
آرکئوتالورژی معادن باستانی محدوده‌ی جیان و فریادان در استان فارس
سید محمد امین امامی، بامشاد یغمایی
۵۹-۸۷
- مطالعات اولیه زمین‌باستان‌شناسی بر روی مواد و مصالح خاکی
(موضوع موردی: بررسی مواد و مصالح به کار رفته در کهن‌دژ و ارگ تاریخی توس)
معین اسلامی
۸۹-۱۰۵
- جعل و تقلب در آثار باستانی و هنرهای تجسمی
(مفاهیم، گونه‌شناسی، سرنوشت قانونی و روش‌های بررسی)
مهدی رازانی، بهناز نصیرزاده
۱۰۷-۱۳۲
- گاهشناصی درختی و اصول آن در مطالعه‌ی آثار تاریخی ۱۴۹-۱۳۳
محسن محمدی آچاچلویی، محمد معین دلدار

بخش دوم برگزیده‌ی مقالات حفاظت و مرمت میراث فرهنگی

- مروری بر کاربرد روش‌های الکتروشیمیایی در حفاظت و مرمت آثار تاریخی فلزی
حیدرضا بخشنده فرد
۱۵۱-۱۶۴
- مروری بر روش‌های آنالیز بست در نقاشی
امیرحسین کریمی، غلامرضا وطنخواه
۱۶۵-۱۹۸
- ردیابی فناوری ساخت در ریزاساختارهای آثار فلزی تاریخی
محمد مرتضوی
۲۰۹-۲۲۹
- بررسی و امکان‌سنجی استفاده از عسل میمند فارس به عنوان بازدارنده‌ی طبیعی خوردگی در حفاظت اشیاء برزی تاریخی
وحید پورزرقان
۲۳۱-۲۴۸
- لزوم به کارگیری مطالعات مکانیسم تخریب در معماری صخره‌کند
مهدی رازانی، سید محمد امین امامی، علیرضا باغبانان، خوزه دلگادو روڈریگوئز
۲۴۹-۲۶۷
- ارزیابی روش‌های استحکام‌بخشی جهت بهبود مشخصات مقاومتی سنگ‌های آهکی لوماشل
احسان محمدی، علیرضا باغبانان، فرشاد رمضانی‌فر، حمید هاشم‌الحسینی، مهدی رازانی
۲۶۹-۲۸۴
- نقدی بر روش‌های حفاظت و مرمت تزئینات در مسجد مظفریه تبریز
سعید مهریار، مهدی رازانی
۲۸۵-۳۰۷
- مطالعه و بررسی فنی لایه‌های دیوارنگاره‌ی سقف گنبد بقعه‌ی سیدرکن الدین یزد
یاسر حمزوي، رسول وطن‌دوست
۳۰۹-۳۳۳
- مطالعات فن و آسیب‌شناسی یک نمونه تاپستری از مجموعه‌ی تاپستری‌های کاخ موزه‌ی نیاوران
مینا ناظر، محمد مرتضایی
۳۳۵-۳۵۹
- مروری بر فنون و روش‌های طلاکاری آثار فلزی تاریخی
محمد مرتضوی، محمدعلی گلendar، احمد صالحی کاکخی
۳۶۱-۳۷۶

نقدی بر روش‌های حفاظت و مرمت تزئینات در مسجد مظفریه تبریز

سعید مهریار^{۱*}، مهدی رازانی^۲

۱. مدرس دانشگاه هنر اسلامی تبریز
۲. مریبی دانشگاه هنر اسلامی تبریز
(Maktabat: Saeed_mehryar_es@yahoo.com)

چکیده

مسجد کبود یا مسجد مظفریه تبریز از مهم‌ترین ابنیه قرن نهم هجری با شاهکارهای تزئینات حجاری و کاشی کاری در شمال غرب ایران است که در اثر زلزله سال ۱۱۹۳ ه.ق خسارات جبران ناپذیری را متحمل شده است. مهم‌ترین تعمیرات و بازسازی آن در دوره پهلوی تا ۱۳۵۲ ش. و در دوران انقلاب اسلامی در دهه ۷۰ و ۸۰ ش. انجام پذیرفته است. متأسفانه در طی مرمت‌های تکمیلی بنا توسط سازمان حفاظت از آثار تاریخی و همچنین در ادامه آن اقدامات در سازمان میراث فرهنگی کشور، با یک تشویش مخرب از لحاظ بصری و درک فضا به سبب ناهمگونی شیوه‌های مرمت در آن مواجه هستیم. از این رو در این مقاله با استفاده از روش تحقیق توصیفی- تحلیلی و بر اساس داده‌های حاصل از مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی به بررسی مرمت‌های مسجد کبود پرداخته شده است یافته‌های تحقیق فوق، نشان‌دهنده عدم توازن و وحدت سبکی در اقدامات مریبوط به مرمت بنا و تزئینات وابسته به معماری است، که تمرکز اصلی این عدم توازن در تزئینات کاشی کاری و سنگ‌های حجاری شده نمایان شده‌اند و به نظر می‌رسد در طرح جامع حفاظت و مرمت این بنا، بایست اولویت نخست بازسازی‌ها و طرح‌های حفاظتی، بر پاکسازی تشویش موجود و رعایت وحدت سبکی متمرکز گردد.

واژگان کلیدی: مسجد کبود، ترئینات معماری سنگ و کاشی،

مرمت، حفاظت،

۱- مقدمه

مسجد به عنوان مظہر وحدت مسلمانان، در صدر تعملات افکار آنان در سرزمین‌های اسلامی، بعد از ظهور اسلام به عنوان یکی از معرفان معماری اسلامی بوده است و مجموعه‌ی جهانشاه تبریز یا مسجد کبود در میان مساجد ایران به عنوان آواز قوی سبک آذری در دسته‌بندی مساجد از حیث دوره‌های حکومتی در ذهن ایرانیان، تداعی قدرت و منزلت دوران‌های حکومتی با عقاید و سنن متفاوت ولی در یک سیر خطی است. در معماری مسجد کبود که بهترین و ظریفترین نمونه‌ی معماری عهد تیموری است، می‌توان به نکاتی که شاخص بودن آن را پررنگ‌تر می‌کند اشاره کرد. طبق اسناد و متون اسلامی، بانی مجموعه‌ی جهانشاه یا عمارت مظفریه که در معماری ایران به فیروزه‌اسلام لقب یافته‌است، که در گفتار مردم تبریز، به گوی مسجد یا مسجد آبی مشهور است، به‌دستور سلطان جهانشاه بن قره یوسف نویان، از بهنام‌ترین پادشاهان سلسله‌ی قره‌قویونلوها ساخته شد (کارنگ ۱۳۷۴، ۲۸۱). وی در دوره‌ی تیموریان به مدت ۱۳ سال (۸۷۲-۹۳۹ ه.ق.) از جانب شاهزاده تیموری به نیابت فرمانروایی کرد و به مدت ۲۲ سال با استقلال در عراقین، آذربایجان، کرمان، هرمز، فارس، گرجستان، بغداد و خراسان سلطنت کرد (نخجوانی، ۱۳۴۲، ۲). در وقف نامه‌ای که صحت مندرجات آن در سال ۸۶۹ ه.ق. به تصدیق و تأیید فقیه و عالم آن زمان، نجم الدین اسکوئی رسیده‌است، در مورد مجموعه مسجد کبود چنین می‌نویسد «جهانشاه به همسر و زن خود خاتون جان خاتون، معروف به بیگم، بنت صاحب الاعظم غیاث المللہ والدین امر فرمود بقعه‌ای را که شامل ابواب، خیرات و مبرات باشد بنا کند. این بقعه، در بیرون شهر تبریز در دروازه جدید در محله پس کوشک، در جایی به نام فخر آزاد ساخته شده‌است و آن عمارتی عالی و رفیع البینان است مشتمل بر مسجد و قبه (گنبد) شامخی که آن زن، آن را برای مدفن خود و فرزندانش و شوهرش در نظر گرفته‌است» (مشکور ۱۳۵۲، ۶۵۱) تاوارنیه از مسجد کبود دیدن کرده، عظمت بنای آن را ستوده و مانند نقاشی چیره دست به قلم بیان، تصویر مسجد را نمایان کرده‌است و در آخر تأسف خورده که چهار پنج جامع عظیم به علت اینکه بانی آنها سنی مذهب بوده، مورد عدم توجه مردم تبریز قرار گرفته و روی به ویرانی نهاده‌اند (کارنگ ۱۳۷۴، ۲۸۷). از دیگر علل تخریب این بنای باشکوه می‌توان به زلزله‌های مخرب شهر تبریز در نقطه تلاقی چند

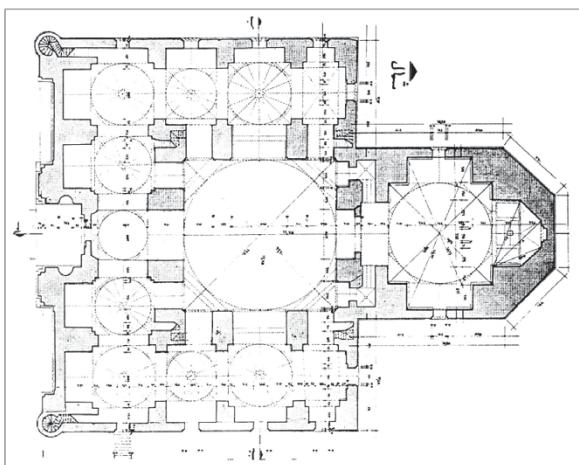
گسله اشاره کرد که مخرب‌ترین آنها در سال ۱۱۹۳ ه.ق. روی داد که در آخرین زلزله‌ی ذکر شده حصار دیوار شهر تبریز توسط نجف قلی خان دنبالی در گردآگرد تبریز کشیده می‌شود که دروازه خیابان در راسته بازار رنگچی‌ها در مسیر راه مسجد کبود، به ری و اصفهان قرار دارد (ذکاء، ۱۳۵۹، ۵۳-۱۰۹). تا همین اواخر بنای این مسجد در وضع بسیار مخوبه بوده است. احتمالاً این ویرانی بر اثر زمین لرزه در سال ۱۱۹۳ ه.ق. حادث شده، به‌طوری که هیچ یک از طاق‌هاییش بجا نمانده بود (ویلبر، ۱۳۷۴، ۵۸۱). اما دوره‌های مرمتی انجام پذیرفته در این مسجد در مقطع زمانی مختلفی اتفاق افتاده است که اولین بار «اووزون حسن پس از ورود به عمارت مظفریه برای جهانشاه و زوجه و فرزندانش که در آن دفن شده‌اند، فاتحه‌ای می‌خواند و درباره نگهداری و حفظ ابنيه آن فرمان‌هایی صادر می‌کند (مشکور، ۱۳۵۲، ۶۵۱). مرمت‌های انجام شده در این بنا قبل از تحولات فرهنگی در اروپا و به‌تبع آن تأثیرات مبانی رایج در مرمت معماری قرون گذشته ایران به‌صورت بومی و به‌صورت حفظ و نگهداری و در موقعی با تصمیمات متولیان آن و دخل و تصرف در عرصه بنای مذکور صورت پذیرفته است. اما مرمت‌های صورت گرفته اخیر و در قرن معاصر در این بنا، باستی با تأثیرپذیری از قوانین مرمتی انجام می‌پذیرفت که انجام نپذیرفته است، می‌تواند دلایلی تأثیرگذار داشته باشد و مقدمه‌ای بر تصمیم‌گیری‌های اتخاذ شده جهت مرمت این بنا در دوران معاصر گردد. طرح مسائلی چون نقد و انتقاد از مرمت این بنا در دوره‌های گذشته و حال و پاسخ به این سوالات، ریشه در بطن فرهنگ تأثیرگذار و تأثیرپذیر این سرزمین و به‌خصوص تأملات و تصمیمات اهل فن در آذربایجان دارد که بررسی خواهد گردد.

۲- بررسی پلان معماری مسجد کبود تبریز

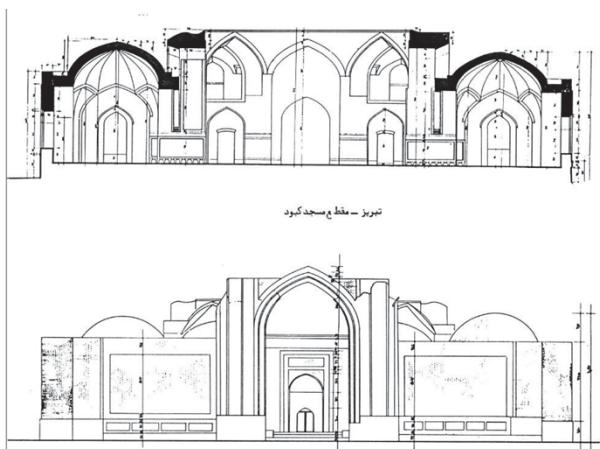
مسجد کبود تبریز آواز قوی شیوه آذری است (۸۷۰ ق) و در زمان خود به فیروزه اسلام نام‌آور بوده است (پیرنیا، ۱۳۸۳، ۲۶۶). اصیل‌ترین طرح مساجد این دوره (قرن ۱۵ م) روی تک گنبد متمرکز شده بودند و بدین ترتیب پژواکی اگر چه ضعیف از دغدغه ذهنی معماران عثمانی در خود داشتند. این مفهوم خود را به چندین طریق مختلف متجلی ساخت. «مسجد گنبد»، حیاط مربع شکل، حجره‌های کوچک گوشه‌ای، فضای مرکزی چلیپایی گنبد را محصور می‌کند. این طرح بیشتر یادآور کوشک است تا مسجد (هیلن براند، ۱۳۸۳، ۱۰۳-۱۰۴). تهرنگ این مسجد که بدون میانسرا است. برخلاف بیشتر

(۲۸۸) همایش ملی کاربرد تحلیل‌های علمی در باستان‌سنجی و مرمت میراث فرهنگی

مسجدها میانسرا ندارد و بهدلیل سردی هوای تبریز به گونه برونگرا ساخته شده است. مسجد دارای گنبد خانه‌ای است که گرداگرد آن را شبستان‌ها فراگرفته‌اند (پیرنیا، همان). از لحاظ شکل بیرونی با مساجد سرپوشیده اولیه عثمانی در بورسه شباهت دارد لیکن تفاوت‌های مهمی وجود دارد (ویلبر، ۱۳۷۴، ۵۸۱). پلان مسجد متشکل از سردرب ورودی، که در شمال بنا قرار گرفته، رواق‌ها یا شبستان که با طاق گنبد پوشانده شده‌اند، در سه ضلع جنوبی، شرقی، غربی و صحن مسجد یا گنبدخانه که توسط این رواق‌ها احاطه شده و تربت‌خانه که در جنوب صحن گنبدخانه قرار دارد، تشکیل گردیده است (تصاویر ۱، ۲ و ۳).

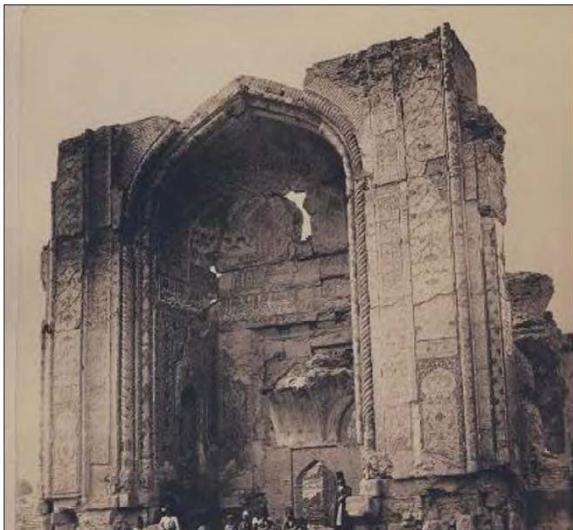

تصویر ۱. پلان مسجد کبود (آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان آذربایجان شرقی ۱۳۸۸).

تصویر ۲. نمای غربی مسجد کبود

(۲۸۹) نقدی بر روش‌های حفاظت و مرمت ...

تصویر ۳. نمای بیرونی مسجد قبل از بازسازی عکس در سال‌های ۱۸۹۰-۱۹۰۰ توسط آنوان سوروگی (آرشیو کتابخانه کاخ گلستان)

تصویر ۴. نقاشی ژول ورن از ویرانه‌های مسجد کبو� تبریز، ۱۸۷۲ م.

ارتفاع طاق سردر ب ورودی ۱۲,۶ متر است و دهانه این طاق ۷,۲ متر اجرا شده است. صفحه جلو این طاق پله دارد که ارتفاع هر پله ۲۲ سانتیمتر است. طول صفحه آن ۳,۱۰ متر هست. رواق جنوبی که متشكل از ۵ دهانه تاق چشمه است، متصل به سردر ب بوده و امتداد آن در شرق و غرب به رواق های شرقی و غربی متصل می گردد. این رواق ها با سه دهنه

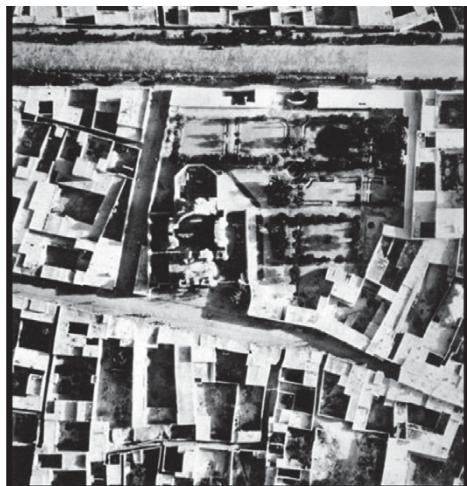
(۲۹۰) همایش ملی کاربرد تحلیل‌های علمی در باستان‌سنجی و مرمت میراث فرهنگی

تاق چشمہ پوشیده هستند. صحن مسجد که در میان رواق‌ها، از فضایی مربع شکل به ضلع ۱۶,۳۵ متر تشکیل شده‌است. در قسمت شمالی صحن، تربت‌خانه قرار دارد که تنها ورودی آن از دهانه طاق تویزه جنوبی گنبدخانه است. طول و عرض صحن ۹,۳۰×۹,۳۰ متر است و دارای گنبدی بر فراز چهار طاق تویزه است(ر.ک به تصویر۲). ازاره صحن تربت‌خانه با سنگ‌های مرمرین به ارتفاع ۲,۱۰ متر تزئین یافته که آیاتی از سوره‌های قرآن ببروی آن نقر شده‌است. فضای تربت‌خانه و مسجد، بنا به نظریه کارشناسان با ارسی چوبی جدا می‌شده است. از صحن گنبدخانه به رواق‌های جانبی، سه طاق تویزه، جهت دسترسی ایجاد گردیده است که جرزهایی ضخیم برای تحمل بار گنبد در این فاصله، در آنها تعییه شده‌اند. این مربع (گنبدخانه) به‌وسیله چهار گوشواره در زاویه‌های آن، فضای گنبدخانه را به هشت ضلعی منتظم تبدیل کرده که در این حالت، تبدیل فضا به صورت دایره جهت اجرای گنبد دوّار را فراهم می‌سازد. دهانه گنبد بزرگ در قطر داخلی ۱۶/۳۵ متر و قطر بیرونی ۱۹/۲۰ متر (با عرض نشیمن‌گاه) است که به صورت دوپوش به هم پیوسته به صورت قفل و بست، همزمان روی نشیمن‌گاه گنبد، با کلاف بتون مسلح تقویت شده است. پوشش داخلی به صورت نیم دایره و پوشش خارجی به صورت جناغی ۱۰ بخشی اجرا گردیده است.

با شکوه‌تر از همه مسجد کبود تبریز است، که در آن فکری مشابه با بیانی کامل‌تر به گنبد آن، از روی هشت جرز جسمی برمی‌خیزد، ولی همین هشت ضلعی دارای جرزهای دیگری در گوشها است که آن را به یک مربع با دوازده دهانه تبدیل می‌کنند، به‌این ترتیب با رسیدن به رواق‌ها، گشادگی مشابهی مشخص می‌شوند تا مسجد که کاملاً سرپوشیده است از جریان هوا، گنجایش مطلوب و نور کافی لبریز باشد (هیلن براند ۱۳۸۳، ۴۰۴). این مسجد یکی از معده‌مساجد در ایران است که به خاطر سرمای سخت تبریز تمام محوطه‌ی آن با سقف پوشیده شده‌بود (حیاط مرکزی نداشته‌است). اینک گنبد و مناره‌های آن به‌علت زلزله سخت فرو ریخته و به هیچ وجه باعث آن نقص طرح و اصول ساختمانی نبوده است. چه، رعایت این اصول با دقت کامل و جسارت تمام انجام گرفته است(پوپ ۱۳۶۵، ۲۴۰) (ر.ک به تصویر۴) تقریباً مقارن زمانی که ساختمان درب امام اصفهان در شرف پایان بود، مسجد کبود معروف و شاهکار هنر تزئین رنگی در تبریز در دست ساختمان بوده است (گدار ۱۳۷۷، ۴۳۹). عمارت مظفریه منحصر به مسجد نبوده، بلکه عمارت و ساختمان‌ها و تفرعات زیادی نیز از خانقاห، ملحقات، زوايا، صحن،

نقدی بر روش‌های حفاظت و مرمت ... (۲۹۱)

رواق و حوضخانه جزو این مسجد بوده است (نخجوانی ۱۳۲۷، ۱۷). مسجد جهان شاه یا مسجد کبود در جانب شمال خیابان تقريباً رو به روی کوچه صدر واقع شده است (کارنگ ۱۳۷۴، ۲۸۱) (تصاویر ۵ و ۶).

تصویر ۵. تصویر هوایی و منظر عمودی مسجد کبود از بالا در سال ۱۳۱۵ ش. (شمیت ۱۳۷۶، ۱۸۹)

تصویر ۶ موقعیت مسجد کبود نسبت به بازار تبریز شرقی (آرشیو سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری، ۱۳۸۵)

۳ - نگاهی به تاریخچه مرمت‌های مسجد کبود
مرمت‌های انجام شده در قرن اخیر با تولیت شهرداری تبریز در حفظ آثار باستانی

(۲۹۲) همایش ملی کاربرد تحلیل‌های علمی در باستان‌سنجی و مرمت میراث فرهنگی

آغاز گردیده است. اولین مرحله در این نوع عملیات پاک‌سازی و نمایان کردن گلیت‌بنا از زیر آوار بوده است. ساماندهی و نظافت خرابه‌های مسجد و فضای اطراف که به گورستان عمومی محله تبدیل شده بود توسط مرحوم میرزا محمدعلی تربیت شهردار تبریز در سال‌های ۱۳۰۷ تا ۱۳۰۸ ه.ش قابل توجه است.

مرحوم تربیت در زمان شهرداری تبریز مابین سال‌های ۱۳۰۷-۱۳۰۸ هجری شمسی، مختصر اصلاح و تعمیری در مسجد به عمل آورده تخته سنگ‌های مرمر مسجد را که اغلب افتاده و شکسته در زیر خروارها خاک پنهان بود در آورده به جای خود نصب نمود و رُفت و رویی از زباله و خاکروبه‌های داخل مسجد کرد و در بعضی قسمت‌ها، دیوار و محوطه‌هایی بنا نمود که از انهدام بقیه آن جلوگیری شود (نخجوانی، ۱۳۲۷، ۱۶). وی حیاط عمارت مظفریه را نیز که گورستان مُندرس و ویرانی تبدیل شده بود به صورت باگی سرسیز (بنام باغ دلگشا) و گردشگاه عمومی شهر در آورد (وهاب زاده، ۱۳۸۵، ۲۲۹-۲۳۰). بنای مسجد به سال ۱۳۰۹ ه.ش مورد بازدید مرحوم فروغی و ارکان دولت (انجمن آثار ملی) قرار گرفته و در سال ۱۳۱۰ ه.ش به شماره ۱۶۹ در فهرست آثار ملی به ثبت رسید(همان، ۲۳۰)

(تصویر ۷)

تصویر ۷- مسجد کبود و قسمتی از باغ دلگشا ۱۳۰۸ ه.ش (آرشیو خانواده منظمه).

در سال‌های ۱۳۱۹-۱۳۱۸ ه.ش برای این که کتیبه‌های تاریخی بنا باقی بماند و آثار سردر ب از بین نزود، تعمیراتی با دستور اداره کل باستان‌شناسی تحت نظر اسماعیل دیماج و حاج ابوالقاسم معمار در جلوخان و پشت سردر ب به عمل آمد تا مانع ریزش و خرابی

نقدی بر روش‌های حفاظت و مرمت ... (۲۹۳)

بیشتر سردرب شود و به قول آقای سید محمد تقی مصطفوی در آن سال‌ها سردرب مسجد به طرز نامناسبی ترمیم و شکاف‌های آن مسدود گردید. طاق دهليز را هم مجددًا ساخته‌اند و دهليز مذبور (گنبد پشت سردر ورودی) از سه طرف بهوسیله دیوارهای جدید محدود و مسدود شده و بدین وسیله مسجد بسیار محقر و ساده‌ای را تشکیل داده‌است که مورد استفاده مردم واقع می‌گردد (وهاب زاده ۱۳۸۵، ۳۳۰). از سال ۱۳۲۷ ش. به بعد طبق برنامه تنظیم شده از طرف اداره باستان‌شناسی نسبت به تعمیر و همچنین آجرچینی دیوارها و پایه‌ها و زدن طاق‌های پوشش رواق‌های غربی و شرقی و تهیه و نصب قسمتی از سنگ‌های بزرگ از اراه دیوارهای خارجی به تدریج انجام یافته‌است (دیباچ ۱۳۴۶، ۱۴۹-۱۵۰). بعد از جنگ جهانی دوم بار دیگر تعمیرات و حفاظت باقی مانده بنای مسجد کبود در دستور کار اداره کل باستان‌شناسی وقت قرار می‌گیرد و دستورالعمل و تفاهم‌نامه‌ی مشروح و دقیق عقد گردید. این تفاهم نامه در اداره کل باستان‌شناسی در مورخه ۱۳۲۷/۲/۲۱ ه. ش با امضای آقای محمد تقی مصطفوی، رئیس اداره کل باستان‌شناسی و آقای آندره گدار فرانسوی، مدیر فنی باستان‌شناسی منعقد می‌گردد (وهاب زاده ۱۳۸۵، ۲۳۱). در بررسی مفاد تفاهم نامه اداره کل باستان‌شناسی، در مورد اقدامات مرمتی در مسجد کبود، به حفظ و نگهداری تزئینات مسجد کبود نیز توجه شده‌است. جهت ارائه منحصراً بنده‌ای مربوط به مرمت تزئینات عنوان می‌گردد. به عقیده‌ی اداره کل باستان‌شناسی به سال ۱۳۲۷ هش، تعمیرات مسجد کبود باید طوری انجام گیرد که نظریات زیر تأمین گردد،

- حفظ کاشی‌کاری‌های نفیس که بر جرزها و بدندهای مسجد در محل خود باقی مانده‌است.

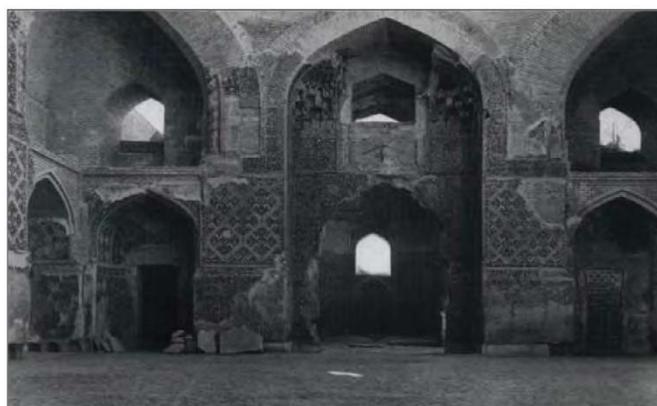
- مسدود گشتن شکاف‌ها و محکم ساختن قسمت‌هایی از بنا و تزئینات که مشرف به سقوط دور یا نزدیک است.

- نگهداری و نصب قطعات کاشی‌کاری که از سقف و دیوارهای فرو ریخته و توسط اداره فرهنگ آذربایجان در گوشه و کنار مسجد چیده و انباشته شده است که پس از تعمیر و تجدید ساختن آن قسمت‌های لازم استفاده خواهد شد (همان، ۲۳۱-۲۳۲).

آقای اسماعیل دیباچ می‌نویسد، «در تعمیرات ۱۳۲۷ الی ۱۳۲۹ ه. ش به همت آقای مصطفوی رئیس اداره کل باستان‌شناسی مبلغ شصت و پنج هزار تومان برای تعمیرات مسجد کبود به تبریز حواله شد، و زیر نظر نگارنده و مراقبت و مباشرت مرحوم حاج

(۲۹۴) همایش ملی کاربرد تحلیل‌های علمی در باستان‌سنجی و مرمت میراث فرهنگی

ابوالقاسم معمار قسمتی از تعمیرات زدن طاق‌های اطراف محوطه زیر گنبد بزرگ دوازده قسمت و ساختمان پایه‌ها و دیوارهای خارجی رواق‌ها و طرفین سردر- به منظور پوشش محوطه زیر گنبد به عمل آمد (کارنگ ۱۳۷۴، ۳۱۸). تعمیر، حفاظت و نگهداری مسجد از سال ۱۳۴۳ تا سال ۱۳۵۲ به‌طور مستمر ادامه داشته است. در فاصله‌ی سال‌های ۱۳۵۰ تا سال ۱۳۵۲ مسجد کبود چندین بار مورد بازدید اعضای شورای فنی سازمان ملی حفاظت آثار باستانی از جمله آقای مهندس فروغی و آقای مهندس پیرنیا قرار گرفت (وهاب زاده ۱۳۸۵، ۲۳۱، ۲۳۴-۲۲۴) (تصاویر ۸-۹) درخصوص مرمت تزئینات وابسته به معماری از جمله کاشی‌کاری، تصمیماتی در سال ۱۳۷۵ در محل مسجد کبود با حضور اعضای شورای فنی و کارشناسان میراث فرهنگی اتخاذ می‌گردد و تثبیت و موزون‌سازی رنگی بستر کاشی‌کاری در بدنه داخلی آغاز می‌گردد.

تصویر ۸- نمای داخلی مسجد از سمت تربت‌خانه بعد از بازسازی (ماخذ، سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان شرقی)

تصویر ۹- نمای داخلی مسجد از سمت تربت‌خانه بعد از بازسازی و موزون‌سازی رنگی (۱۳۸۸).

۳- بررسی تزئینات مسجد کبود و نقدي بر مرمت آنها

۳ - ۱ - تزئینات سنگی مسجد کبود

تزئینات حجاری بر روی سنگ، در تربت خانه، در جنوب صحن گنبدخانه، که عملکرد مقصوره مسجد را داشته است، نقر شده اند. این حجاری ها نمونه های منحصر به فرد حجاری بروی سنگ از دوران ترکمانان است که دارای ازاره ای مرکب از لوحه های بزرگ مرمر نمای مراغه، در جنوب تبریز بوده است. این لوحه های فوق العاده صیقل یافته حدود ۱/۵ متر ارتفاع و ۱۵ سانتیمتر ضخامت داشته و طول آنها بین ۲ تا تقریباً ۳ متر تفاوت دارد. تعدادی از آنها شاید در حدود چهل عدد و بیشتر، از بنای مخروبه کنده شده، آنها را در کنار اطاق در ترتیب اصیل شان، که کتیبه های قرآنی ترتیب آنها را مشخص کرده چیده اند. بدین طریق در بالای هر لوحه یک حاشیه کتیبه ایست به بلندی حدود ۲۰ سانتیمتر. با حروف ثلث بسیار عالی بر روی زمینه ای مرکب از پیچک و گلهای پُرپیچ و خم. یک لوحه که در جای خود گذاشته نشده، به نظر می رسد که به اندازه تقریباً نیمی از محراب اصلی است، بازوی یک طرف قوس محراب دیده می شود و در طرف چپ آن ابتدای حاشیه کتیبه ای آغاز می گردد (ویلبر، ۱۳۷۴، ۵۸۲). نادر میرزا در مورد تزئینات حجاری بروی سنگ در تربت خانه مسجد کبود، که پسر عمّ او آنجا را مسجد مرمر می نامد، این چنین توصیف می کند، از اطاق انتهای این مسجد جهانشاه، مسجد مرمر که در انتهای این مسجد بنا شده داخل می شود، اطراف این مسجد دور تادور مرمر بوده است. از دیوارهای اطراف این مینو بنا، به غیر از هزارهای مرمر چیزی باقی نمانده به کلی خراب و منهدم شده، مگر مختصر از بالا هزاره دور این مسجد به نحوی که مذکور شد، از مرمر بود و مزین از بیست و چهار پارچه مرمر است، سوای مرمر محراب و ارتفاع همه مرمرها، از دو ذرع تبریز یک چارک کم است و بیک اندازه و قرار و طرف بالای مرمرها به قدر یک چارک حاشیه و لوحه قرار داده و سوره مبارکه کتاب کریم را با خط ثلث بسیار اعلی بقلم شش دانگ، خطوط را به طور برجسته حجاری و نقاری نموده اند و ابدأ کلمه ازین خطوط چه از حیثیت خط و چه از حجاری، عیب و نقص ندارد و خود این مرمرها به طوری صاف و شفاف و بی عیب هستند، که با وجود این مرور و دهور و تابش ماه و هور، در این چندین سال که گذشته، باز به طور آیینه حلبي صاف و براق و به طور خارای دریایی موّاج است. و در این تاریخ تحریر که هزار و سیصد و یک از هجرت نبی عربی و رسول مدنی، صلوات الله علیه و آل‌الطیبین الطاهرين می‌گذرد، سیزده پارچه ازین مرمر، از بیست و چهار پارچه مرمر مذکور، باقی و در

(۲۹۶) همایش ملی کاربرد تحلیل‌های علمی در باستان‌سنجی و مرمت میراث فرهنگی

جای خود منصوب و برقرار است، بقیه در زیر خاک هستند. اغلبی از این مرمرهای افتاده از گوشه و کنارشان، که در زیر خاک هستند نمایان هستند و یکی از آن مرمرهای منصوب، که یک مرمر از طرف راست مرمر محراب، فاصله دارد، از حیث طول و امتیاز، از جمیع مرمرها ممتاز و به‌طور شمشیر هندی جوهردار است و سه ذرع تبریز طول آن و نزدیک به نیم ذرع سخن دارد و در لوح حاشیه این مرمر سوره مبارکه عَمْ (یا همان النباء) را با همان خطّ ثلث و طور و طرز حجاری نموده‌اند و طول باقی مرمرها مختلف است. جملگی پاک و صاف و بی‌عیب هستند. مرمر محراب درست از وسط تراش طاق محرابی، که مرکز وسط حقیقت این مرمر است شکسته است، میان لوح با خط ثلث به‌طور برجسته تراش و حجاری نموده‌اند، «وانزلنا من المعصرات» و نصف دیگر این مرمر، به‌فاصله دو ذرع، بالاتر از این مرمر به پشت بر زمین افتاده (نادر میرزا ۱۲۸۱، ۸۲-۸۱). در سال ۱۳۲۴ هجری شمسی به چند قطعه از سنگ‌های مرمر ازاره قسمت جنوبی مسجد دستبرد زدند و تکه تکه کردند. اکنون شانزده قطعه از این مرمرهای ازاره و یک قطعه از مرمرهای محراب در این مسجد باقی است، ولی اغلب آنها آفتی دیده و شکست و ریختگی برداشته‌اند. نوشه حاشیه آنها آیاتی از سوره‌های «النباء، الفجر و البینه» است که با ثلث جَلَی به رشتہ تحریر درآمده و با اسلیمی زیبائی زیست یافته‌است. هنر حجاری و حکاکی این سنگ‌های قیمتی دست کمی از هنر ارزنده خطاطی و نقاشی آنها ندارد، نَفَر آن کتیبه‌ها به اندازه دقیق صورت گرفته که انسان را بی‌اختیار به‌اعجاب و تحسین و می‌دارد (کارنگ ۱۳۷۴، ۳۱۳)

(تصاویر ۱۰)

موارد ذکر شده در رابطه با سنگ‌های به کار رفته در مسجد کبود، حاکی از ارزش مادی و فرهنگی بسیار این آثار دارد، این سنگ‌های حجاری گردیده، طبق نظر کارشناسان از اصیل‌ترین و نمونه‌های بارز حجاری‌های دوره ترکمانان در ایران است، بهنحوی که هم اکنون با توجه به تکنولوژی موجود، به کارگیری سنگ‌های مرمرین یک پارچه، بدون لایه‌های سُست و رگه‌های ناخالصی مضر و با این ضخامت، کار آسانی نیست. به‌خصوص اینکه وزن سنگ‌های موجود هر کدام بیش از ۲ تن بوده و همچنین دارای کتیبه‌های حجاری منحصر به‌فرد هستند. از این رو باید توجه داشت که حفاظت و مرمت آنها از اهمیت زیادی برخوردار است. در همین راستا لازم است به برخی بازسازی‌هایی که به تازگی در ازاره داخلی مسجد کبود انجام شده، اشاره نمود. این بازسازی فضایی به هیچ نحو تناسبی به لحاظ فرم، شکل، گونه و مصالح با موارد شاخص ذکر شده، ندارند.

نقدی بر روش‌های حفاظت و مرمت ... (۲۹۷)

بازسازی‌های فوق که توسط گچ و بسته‌های فلزی انجام گردیده است، به صورت بسیار ناشیانه، اجرا شده‌اند که بیش از آنکه باعث گویاتر نمودن و ارزش افزوده گردد مسبب تشویش و بد نما نمودن سنگ‌ها شده‌اند، به علاوه اینکه نه از لحاظ رنگی و نه از لحاظ بافت، با سنگ‌های اصلی تطابق ندارند. از این رو پیشنهاد می‌گردد، با توجه به پیشینه مرمت آثار تاریخی سنگی ایران دوره‌های گذشته و با وجود دیدگاه‌های علمی و عملی در عرصه‌های فرهنگی کشور، در صورت تصمیم به بازسازی می‌توان با توجه به دانش سنتی گذشته و مدرن امروزی از مواد جدید در کنار روش‌های سنتی برای نمود اشکال و فرم آنها استفاده گردد(تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰- روش حفاظت نامناسب از سنگ‌های مسجد کبود تبریز

۳- ۲- تزئینات کاشی‌کاری مسجد کبود

آثار ترکمنی ایران مرکزی که مربوط به نیمه دوم قرن پانزدهم میلادی (قرن نهم هجری) است، اغلب پُرترزین است، لیکن هیچ نشانی از طرح بدیعی که مسجد جهانشاه (که مردم آن را مسجد کبود می‌نامند) و در تبریز، پایتخت قره قویونلو قرار دارد در آن دیده نمی‌شود. احتمالاً جهانشاه از دربار شاهرخ در هرات، معمارانی را به شهر سلطنتی خویش جلب کرده بود (ویلیر، ۱۳۷۴، ۱۹). همه اندام ساختمان با کاشی آجر(معقلی) و کاشی‌تراش(معرق) آمود شده‌است. درآیگاه اصلی مسجد زمانی چارچوب مرمرین داشته و در دو سوی سردر، نگاره‌های چهار باهو (چلیپا) و چهارپیلی (چلیپای شکسته) یافت می‌شود که هر دو از کهن‌ترین نگاره‌های ایرانی هستند. در این مسجد افرون بر ساخت گنبد ساده و بی‌شکنج، چندگونه ریزه‌کاری هنر آرایشی به کار رفته‌است، کاشی آجر(معقلی)، معرق، کتیبه برجسته و کاربندهای گوناگون و غیره (پیرنیا، ۱۳۸۳، ۲۶۶-).

(۲۹۸) همایش ملی کاربرد تحلیل‌های علمی در باستان‌سنجی و مرمت میراث فرهنگی

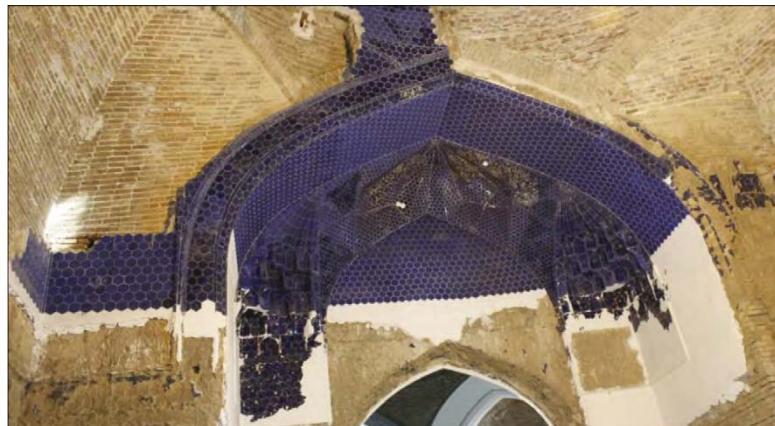
(تصویر ۱۱). حرکت در طرح‌ها و رنگ‌ها از سمرقند و هرات و اصفهان تا تبریز (از نظر تزئینات) و از دورترین نقاط امپراطوری عثمانی از نظر طرح و پلان، هرچه به طرف پایتخت آن روز ایران (تبریز) نزدیک‌تر می‌شود، تزئینات لطیفتر و طرح و پلان داهیانه‌تر می‌گردد (وهاب زاده ۱۳۸۵، ۲۳۹). تربت خانه در بخش جنوبی مسجد، در زیر نیم گنبد، قرار گرفته است که تنها تزئینات آن در قسمت شمالی با کاشی‌های ۶ ضلعی با عاب فیروزه‌ای هستند. بنا به نوشته مورخین این سردا به محل دفن جهانشاه و خاندانش بوده است. ازاره‌های صحن گنبدخانه را تا ارتفاع ۲,۱۰ متر با کاشی‌کاری تزئین کرده‌اند و در ادامه آن تزئینات، دیوارها تلفیقی از آجر و کاشی با طرح ترنج‌های معرق و بند رومی طرح اندازی شده است (تصاویر ۱۲ و ۱۳).

تصویر ۱۱- بخشی از تزئینات دیواره‌های داخلی مسجد کبود

تصویر ۱۲- بخشی از تزئینات دیواره و سر در ورودی

تصویر ۱۳. کاشی های مطلای لاجوردی در تربت خانه مسجد کبود

رنگ های کاشی معرق که در سراسر بنا یافت می شود، شامل آبی روشن، آبی سیر، سفید و سبز و زرد و قهوه ای است (ویلبر، ۱۳۷۴، ۵۸۳) ظرفات و دامنه کاشی کاری های این مسجد را پایانی خوش برای دوره ای قرار می دهد که به میزان بی سابقه ای از نقش و رنگ در معماری بهره برده است (هیلن براند، ۱۳۸۳، ۱۰۴). تزئین کاشی معرق آن، چنان استادی را در هنرهای تزئینی نشان می دهد که در آثار بعدی، هرگز هنر کاشی به آن نایل نیامده است (ویلبر، ۱۳۷۴، ۵۸۱)(تصویر ۱۴-۱۵). چیزی که مسجد کبود تبریز را به صورت شاهکار هنر تزئینی کاشی کاری درآورده، در حقیقت چگونگی ترکیب، نقش و کار و بالاخص رنگ های تازه و متنوع آن است (گدار، ۱۳۷۷، ۴۵۷). در میان همه کتیبه های مسجد کبود فقط سه فقره عبارت فارسی و یک فقره عنوان یا لقب ترکی آورده شده است و بقیه کتیبه ها، همه عربی است که به شیوه های مختلف تعلیق، نسخ، ثلث و کوفی ساده و تزیینی به رشته تحریر درآمده است (کارنگ، ۱۳۷۴، ۲۹۱-۲۹۲). کتیبه های حاوی اسمی معمار و بنای مجموعه که اولی در سمت غرب دهلیز، شکسته و ناخوانا و از دومی در جبهه شرقی دهلیز «بن محمود بنی تبریزی» خوانده می شود (وهاب زاده، ۱۳۸۵، ۲۲۳). معمار این مجموعه «نعمت الله بن محمد البواب» است (بزرگ نیا، ۱۳۸۳، ۱۶۹). صفحه مربع شکل کاشی معرق نصب در یک زمینه غیر لعابی در پوشش تزئینی شبستان سمت راست، در جرز جنوبی، بدین مضمون «بسر کاری عزالدین قاپوچی بن مالک » (ویلبر، ۱۳۷۴، ۵۸۴).

تصویر ۱۴. تزئینات تخمیری دیواره بیرونی مسجد کبود.

تصویر ۱۵. تزئینات کاشی معرق سر درب مسجد کبود گنبدخانه

مسجد کبود با شواهد بر جای مانده، نشان از پوشش سراسری کاشی در تمامی بدندهای داخلی و خارجی است که حقیقتاً تصویر خارق العاده‌ای را منعکس می‌نموده است. اما با توجه به فرآیندهای تخریبی و آسیب‌هایی که به علل گوناگون در طی قرون متتمادی به وجود آمده است، امروزه کمتر از ۲۰٪ درصد کاشی‌های مسجد بر سر جای خود قرار دارند، که این میزان نیز در عین حالی که از شرایط مناسب حفاظتی برخوردار نیستند، بلکه در گذشته نیز دچار مرمت‌های نامناسبی شده‌اند، که نیاز به بازنگری و رعایت اصول حفاظتی آنها بسیار ضروری به نظر می‌رسد. در کل می‌توان کاشی‌های موجود در مسجد کبود تبریز را به دو دسته کاشی‌های بیرونی و کاشی‌های درونی از لحاظ موقعیت قرارگیری تقسیم کرد. شاخص‌ترین بخش کاشی‌های بیرونی مسجد بر سر درب آن قرار

دارد که با تکنیک معرف بسیار ظریف اجرا گردیده‌اند. متأسفانه بسیاری از بخش‌های آن دچار آسیب ریختگی و بسیاری از قطعات آن مفقود شده‌است. در این بخش تنها به رفع آسیب و ریختگی بیشتر کاشی‌های معرف اقدام شده، به نحوی که در دوره‌های متوالی، چند لایه گچ در قسمت‌هایی که دچار آسیب ریختگی است- اجرا گردیده است و این عمل فقط به نوعی دوخت و دوز بخش‌های طبله کرده به بدنی اصلی است تا از صدمات بیشتر جلوگیری شود. اقدام انجام شده که حفاظتی اورژانسی محسوب می‌شده است، امروزه تبدیل به یک اثر پایدار در خاطرات جمعی گشته است. بدین معنی که این مرمت حفاظتی آنقدر تکرار و تجدید و تثبیت شده است که در ذهن بازدیدکنندگان رسخ کرده و بدون این لایه‌های گچ سفید احتمال شناسایی بنا از طرف مخاطبین در تصاویر و اذهان عمومی بسیار کم است و البته لازم و مُبرهن است که اینگونه مداخله تا زمانی می‌باشد بر روی تزئینات بماند که شرایط مساعد برای اقدامات تکمیلی به انجام برسد که متأسفانه تا کنون بر جای مانده است. به نظر می‌رسد در پلان مدیریتی این محوطه اولویت‌هایی همانند کفسازی، محوطه‌سازی و اجزاء دخل و تصرف در حریم مانند ساخت مجتمع تجاری بیش از خود بنا اهمیت دارد، در رابطه با مرمت کاشی‌های بیرونی باید گفت هنوز بدوعی ترین اقدامات در رابطه با آنها که همان انجام فاز مرمت ظاهری و پوشش کاشی‌های مسجد کبود است، انجام نشده است.

دسته دوم کاشی‌های معرف منصوب در دیواره فضای داخلی مسجد هستند، متأسفانه در این بخش با تشویش تعمیراتی مواجه هستیم و عدم رعایت یک سبک واحد در بازسازی‌ها، باعث شده است مسجد کبود، به یک کلاس درس آموزشی برای انجام روش‌های غلط حفاظت و مرمت کاشی در ایران تبدیل گردد. به نحوی که در این بنای با شکوه، می‌توان چندین روش متفاوت برای احیاء نقش به کاربرده شده و کاشی‌های از دست رفته و مفقود را ملاحظه نمود، که هیچکدام تکمیل نشده و همگی به حالت نیمه‌کاره رها شده‌اند، برخی از این اقدامات تنها در رابطه با ازاره داخلی عبارتند از:

- بازسازی کاشی‌ها با کاشی‌های جدید با توجه به نقش و طرح موجود.
- گچ‌کشی و سفیدکاری بدنی در محل ازاره.
- کادرکشی بر روی ازاره گچ‌کشی شده براساس الگوی کادرهای کاشی‌ها.
- طرح اندازی بر روی کادرهای گچ‌کشی شده بر اساس الگوی اصیل کاشی‌ها.
- رنگ نمودن طرح کاشی‌ها بر روی کادرهای گچ‌کشی شده بر اساس الگوی اصیل

(۳۰۲) همایش ملی کاربرد تحلیل‌های علمی در باستان‌سنجی و مرمت میراث فرهنگی

کاشی‌ها با رنگ اکرلیک و رنگ روغن

- ایجاد اختلاف سطح برای لایه‌های اصلی کاشی‌ها و کادرهای رنگ شده بر اساس طرح و نقوش اصیل.
- عدم ایجاد اختلاف سطح بین لایه اجرایی کاشی‌ها و کادرهای رنگ شده بر اساس طرح و نقوش اصیل. (تصاویر ۱۶ تا ۲۱).

تصویر ۱۶- موزون‌سازی رنگی تویزه‌ها تاق‌نما با طراحی دوباره.

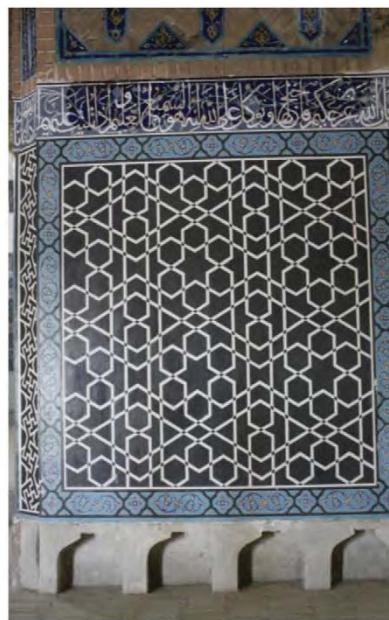

تصویر ۱۷- بازسازی ازاره‌های گنبدخانه با استفاده از گچ و کشیدن کادر کاشی‌ها در بخش از بنا

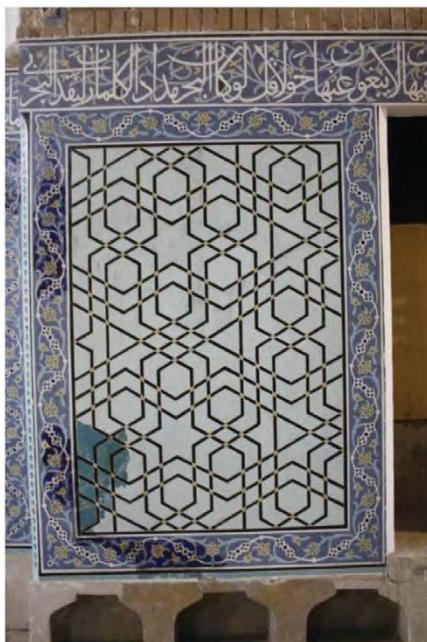
(۲۰۳) نقدی بر روش‌های حفاظت و مرمت ...

تصویر ۱۸- تشویش در روش‌ها، رنگ‌ها و تکنیک‌های بازسازی کاشی‌های داخلی مسجد کبود.

تصویر ۱۹- بازسازی بخشی از کاشی‌های داخلی مسجد کبود با استفاده از کاشی جدید.

تصویر ۲۰- بازسازی رنگی از اردها با ایجاد کادر کاشی‌ها و کپی‌برداری بر روی گچ

تصاویر ۲۱- مرمت‌های اورژانسی و استحکام‌بخشی کاشی‌کاری بر سردر ورودی مسجد کبود تبریز

۴- نتیجه‌گیری

ترزئینات وابسته به معماری مسجد کبود به گواه اسناد مكتوب، یکی از زیباترین

نقدی بر روش‌های حفاظت و مرمت ... (۲۰۵)

نمونه‌های آرایه‌های معماري و هنر اسلامی ايران در طی سال‌های پس از ساخت آن است. عناصر وابسته به معماري به کار برد شده در آن جزو هنرهای زنده ايران است که در طی قرون گذشته همواره تلاش بر احیاء و زنده نگهداشتن آن شده است. هنر کاشی‌کاری عصر تیموری در اوج شکوفایی در این بنا به کار برد شده و باعث منحصر به فرد بودن آن به لحاظ تکنیک اجرایی گشته است. مسجد کبود با توجه به اینکه در منطقه‌ای زلزله خیز ساخته شده و در اعصار گذشته آسیب‌های بسیاری بر آن وارد گردیده، اما همواره مورد توجه هنرشناسان، محققان تاریخی و پژوهشگران عرصه معماري بوده و چنانکه اشاره گردید، در قرن معاصر نیز مورد توجه خواص قرار گرفته و در مرمت و احیاء آن کوشش‌هایی انجام یافته است. در مرمت و احیاء نمونه تزئینات این بنا، همواره تزئینات کاشی‌کاری این بنا را مورد آزمون و خطأ قرار داده است و در احیاء نقوش بکار برد شده در بدنه آن، تصمیماتی که بر موزون‌سازی رنگی اتخاذ گردیده است. اما اختلاف رنگ‌های موجود در رنگ‌گذاری، چهره نامناسب و مشوشی به این طرح بازسازی داده است. استفاده از انواع راهکارهای مرمت در تزئینات وابسته به معماري مسجد کبود، نوع مشخصی از روش مرمت را ارائه نداده است، فراهم‌سازی بستر آموزش، و آزمون و خطأ در بازسازی و موزون‌سازی رنگی در تزئینات کاشیکاری، وحدت در هماهنگی بین تزئینات و بنا را دچار آشفتگی و خطأ کرده است. در بررسی مرمت انجام یافته در بناهای هم زمان با مسجد کبود، تئوری یکپارچه‌سازی و وحدت مجدد در کلیت بنا، با ایجاد بستر رنگ خنثی انجام گرفته است. از نمونه‌های موردي می‌توان به زیارتگاه خواجه احمد یسوی در ترکستان، حرم سيف الدین باخزري در مجموعه فتح‌آباد بخارا، آرامگاه شادي ملک‌آقا در شاه زند سمرقند، بقعه خواجه ابونصر پارسا در بلخ و آرامگاه گوهرشاد در هرات اشاره کرد. آسیب کمتر در این بناها اصلیت حفظ تزئینات آنها را تحت الشعاع قرار نداده است. انبوه موزون‌سازی در مسجد کبود، نوسازی و ایجاد تزئینات جدید را در بدنه بنا باعث گردیده است. با توجه به باقی ماندن حدود ۲۰٪ از تزئینات کاشیکاری در بدنه فضای داخلی در وضعیت موجود، ایجاد وحدت سبکی در این زمینه، مهم‌ترین راهکار در احیاء بخش داخلی به نظر می‌رسد. ایجاد وحدت سبکی در بازسازی نقوش و طرح‌های مورد استفاده در تزئینات و در تمام بنا، می‌تواند روابط فضایی آن را مشخص کند. استفاده از رنگ‌های خنثی در فضای داخلی این بنا، تزئینات آن را به لحاظ بصري بيشتر نمایان خواهد كرد و نمونه‌های منحصر به فرد موجود در آن را تحت الشعاع قرار نخواهد داد.

پی نوشت‌ها

- ۱- این تفاهمنامه و دستورالعمل در آرشیو سازمان میراث فرهنگی و یادداشت‌های مهندس وهاب زاده در سومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران ارائه گردیده است. دستورالعمل‌های مرتبط با مرمت کاشی‌کاری‌ها به‌این عنوان ارائه شده است.
- ۲- هزاره، از ار (سید صدر، ۱۳۸۱، ۵۸۸).
- ۳- ذرع تبریز معادل ۱۱۲ سانتی‌متر است.
- ۴- کاشی آجر (معقلی)، گره‌سازی مختلط کاشی و آجر، ترکیب تزئینی آجر و کاشی.
- ۵- کاشی تراش (معرق)، نوعی کاشی‌کاری را گویند که از تکه‌های کوچک با شکل‌های گوناگون ساخته می‌شود.
- ۶- در این قسمت علامت سوال گذاشته شده است اما در واقع این‌گونه نظر گردیده است. «به سرکاری عزالدین قاپوچی بن ملک» (تراپی طباطبایی ۱۳۴۹، ۵۵).
- ۷- یکپارچه‌سازی و وحدت مجدد (Reintegration)، این اقدام در طی روند مربوط به، از نو فعال شدن، ادغام و وحدت مجدد انجام می‌شود و در واقع زمانی حادث می‌گردد که بخش یا بخش‌هایی از سازمان فضایی موجود در عمل از چرخه روابط فضایی و زیستی خارج شده باشند و حیات مجدد بخشیدن به آن بخش یا بخش‌ها و از نو فعال کردن آن‌ها و پیوند مجدد آن‌ها به پیکره سازمان فضایی در دستور کار قرار داشته باشد. یکپارچه‌سازی و وحدت مجدد گاه می‌تواند در مقیاس کل بافت کهنه در رابطه با کل شهر موجود صورت پذیرد. در این اقدام، یگانگی مجرد مدد نظر بوده و فضایی شهری در کلیت آن مراد می‌شود. در این اقدام، سودبردن از فعالیت‌ها و بناهای گذشته به معنای بازگشت به سازمان فضایی کهنه و روابط حادث از آن نخواهد بود، بلکه به معنای تعریف مجدد از سازمان فضایی موجود یا دیگر بخش‌های آن است (حبیبی و مقصودی ۱۳۸۸، ۲۲).

منابع

- اشمیت. اریک. (۱۳۷۶). پرواز بر فراز شهرهای باستانی ایران. ترجمه آرمان شیشه‌گر. سازمان میراث فرهنگی. تهران.
- آرشیو اسناد سازمان میراث فرهنگی. صنایع دستی و گردشگری آذربایجان شرقی. (۱۳۸۸).
- بزرگ‌نیا. زهره. (۱۳۸۳). معماران ایران از آغاز دوره اسلامی تا پایان دوره قاجار. انتشارات سازمان میراث فرهنگی. تهران.
- پوپ. آرتور اپهام. (۱۳۶۵). معماری ایران. پیروزی شکل و رنگ. جلد ۱. ترجمه کرامت الله افسر. نشر فرهنگسرای. تهران.
- پیرنیا. محمد کریم. (۱۳۸۳). سیک شناسی معماری ایران. تدوین غلام‌حسین معماریان. نشر معمار. تهران.
- تاوارنیه. ژان باتیست. (۱۳۳۱). سفرنامه تاوارنیه. ترجمه ابوتراب نوری. نشر پروین. اصفهان.
- تراپی طباطبائی. سید جمال. (۱۳۴۹). نقش‌ها و نگاشته‌های مسجد کبود تبریز. نشریه موزه آذربایجان شرقی. تبریز.
- حبیبی. سید محسن و مليحه مقصودی. (۱۳۸۸). مرمت شهری. تعاریف، نظریه‌ها، تجارب،

(۲۰۷) نقدی بر روش‌های حفاظت و مرمت ...

- منشورها و قطع‌نامه‌های جهانی، روش‌ها و اقدامات شهری. انتشارات دانشگاه تهران. تهران. دیباچ. اسماعیل. (۱۳۴۶). آثار باستانی و اینیه تاریخی آذربایجان. بررسی‌های تاریخی. سال دوم شماره پنجم. تهران.
- ذکاء. یحیی. (۱۳۵۹). زمین لرزه‌های تبریز. انتشارات کاویان. تهران.
- سید صدر. سیدابوالقاسم. (۱۳۸۱). دایرة المعارف معماري و شهرسازی. انتشارات آزاد. تهران.
- کارنگ. عبدالعلی. (۱۳۷۴). آثار باستانی آذربایجان. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی. جلد اول. انتشارات راستی نو. تهران.
- گدار. آندره. (۱۳۷۷). هنر ایران. ترجمه بهروز حبیبی. انتشارات دانشگاه شهید بهشتی. تهران.
- مشکور. محمدجواد. (۱۳۵۲). تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هـ.ق. انجمن آثار ملی ایران. تهران.
- نادر میرزا. (۱۲۸۱). تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز- بهضمیمه شرح حال بزرگان. نگارش مرحوم لسان الملک ملک المورخین مشهور. کتابخانه اقبال. طهران.
- نحوانی. حسین. (۱۳۲۷). مسجد کبود تبریز یا عمارت مظفریه. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز. ش. ۳. تبریز.
- نحوانی. حسین. (۱۳۴۲). چهل مقاله. به کوشش یوسف خادم هاشمی نسب. تبریز.
- وهابزاده. عبدالرحمان. (۱۳۸۵). مسجد کبود. دیروز-امروز. مجموعه مقالات سمینار معماری و شهرسازی ایران. بم. جلد ۳. سازمان میراث فرهنگی و گردشگری. تهران.
- ویبر. دونالد. (۱۳۷۴). معماری تیموری در ایران و توران. ترجمه کرامت الله افسر. محمد یوسف کیانی. سازمان میراث فرهنگی کشور. تهران.
- هیلن براند. رابت. (۱۳۸۳). معماری اسلامی- شکل. کارکرد و معنی. ترجمه باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی. انتشارات روزنه. تهران.

[صفحه سفید]